

Olof Westmans koralbok och familjerna Westman och Wallanger i Härnösand ca 1730–ca 1820

Den äldsta samlade liturgiska
orgelrepertoaren från Sverige

Mattias Lundberg

Inledning

Härnösands stad utgjorde under 17- och 1800-talen en ur flera aspekter intressant musikmiljö. Under perioden före Anders Sidners (1815–1869) och andras ambitiösa och omfattande musikverksamhet från och med 1840-talet kom musikalisk utövning många till del genom skolans och kyrkans resurser.¹ I staden fanns sedan 1647 superintendentur (ett slags underbiskop, under Uppsala stift) och från och med 1772 var den säte för eget stift.² Till domkyrkan och superintendenturen var domkyrkoorganisten och gymnasiet, med en *rector cantus* (ledare för sången) knutna. Därtill var organisten en viktig förmedlare mellan kyrkans och stadens borgares musik, av relevans inte minst för denna studie. Organisten hade i regel, i de svenska städer där inget stadsmusikskrå fanns, privilegium på musik

¹ Stadens musikliv under 1800-talet behandlas mer ingående i Anders Olssons kapitel i denna antologi.

² Rolf Näslund, *Studier i Härnösands bebyggelsehistoria 1585–1800-talets mitt. Del 1* (Diss. Umeå Universitet 1980), 21–22.

till borgarnas gästbud och till civila högtidstillfällen.³ Därmed var domkyrkoorganisten i Härnösand en viktig förmedlare mellan stadens och kyrkans till stor del överlappande verksamheter. I detta kapitel kommer en synnerligen rik och välbevarad 1700-talskoralbok att undersökas, för att belysa frågor om geografisk cirkulation mellan provinshuvudstaden Härnösand och lärdomssätet Uppsala, samt förhållanden rörande enskilda släkters och personliga nätverks betydelse för stadens offentliga musikliv, i vilket domkyrka, gymnasium och domkyrkoorgel tveklöst haft betydande roller.

En viss naturlig mobilitet finns inbyggd i det faktum att Härnösand sedan mitten av 1600-talet hade trivialskola och gymnasium, med ca 350 kilometers avstånd fågelvägen till universiteten i Åbo respektive Uppsala. En stor del av de adepter som genomgick skolans klasser under 1700-talet fortsatte sina studier i Uppsala för att därefter återkomma till präst- eller annan tjänst i Ångermanlandsregionen. De som blev lektorer vid Härnösands gymnasium blev också förr eller senare rektorer, då detta uppdrag enligt tidens sed skiftade årsvis mellan medlemmar i lektorskollegiet.⁴ Det förekom att de utexaminerade gymnasisterna vigdes till präster utan att ha besökt Uppsala. På ett annat sätt än i fallet med katedralskolorna i exempelvis Lund, Åbo och Uppsala (där universitet fanns) cirkulerade Härnösandseleverna från mer etablerade familjer annars närmast lagbundet från sin provins, till universitetsstäderna – allra främst Uppsala – och tillbaka. Denna cirkulation var viktig för vissa i Härnösand betydande släkter, eftersom sönerna i dessa följde faders och farbröders bana, och släkterna därtill giftes samman genom äktenskapsallianser. De hade en dubbel och komplementär legitimitet, såsom infödda (till skillnad från utbildade personer från övriga landet) och universitetsutbildade (till skillnad från övrigt borgerskap i staden).

När man följer aktörer från Härnösandsskolan under deras tid i Uppsala ser man att de behållit nära inbördes kontakt inom Ångermanländska nationen och ofta förekommer (inte bara i matriklar

³ Josef Sjögren, *Organisterna i Västerås stift* (Stockholm: Nordiska museet, 1958), 47–51; Harald Göransson: *Koralpsalmboken: Studier i svensk koralhistoria* (Diss. Uppsala universitet, Hedemora: Gidlund, 1992), 29–31.

⁴ Bucht, Gösta, red., *Härnösands gymnasieatrikel I, 1650–1800* (Härnösand: Åström, 1926), iv.

och nationsuppgifter) tillsammans som ”Angermanni”, i högre grad än i fallet med de till studentantalet långt större nationerna från södra Sverige.⁵ Det ringa antalet studenter och det faktum att de alla gått genom Härnösands fyra högre klasser tycks ha lett till mycket nära personband. Två Härnösandsfamiljer som på detta sätt har sammantvinnats under 17- och 1800-talen är släkterna Westman och Wallanger. I det följande beskrivs och analyseras deras betydelse för staden (samt staden för dem själva), med utgångspunkt från en idag privatägd koralbok där bägge släkterna tycks ha haft en avgörande betydelse. Boken tycks ha spelat en stor roll för Härnösands stad genom cirkulation och rörelse mellan staden och Mälardalsområdet, främst Uppsala och Stockholm.

Olof Westmans koralbok

I privat ägo i Stockholmsområdet finns idag en mycket intressant koralbok påbörjad i Härnösand den 24 juni 1731 av Olof Westman (1708–1779). Denne var domkyrkoorganist i Härnösand från 1732 till strax före sin död, varefter han efterträddes av sonen Lars Westman (1737–1796), som i sin tur var organist fram till sin död. De bägge var vid sidan av sina organistämbeten även postinspektörer i Härnösands stad. Koralboken har nyligen digitaliserats inom projektet SweLiMuS (Swedish Liturgical Music Sources).⁶ Den är påbörjad av Olof Westman året före hans tillträde som organist i Härnösand, samma år som en ny orgel av Johan Niclas Cahman uppfördes (den gamla kyrkan och orgeln hade förstörts i branden 1721).⁷ Fasaden till denna Cahmanorgel finns kvar i den nuvarande

⁵ Individernas och släkternas utväxlingar mellan gymnasiet i Härnösand och Universitetet i Uppsala kan följas i Carl Szabad, red., *Härnösands stifts herdaminne, Supplement* (Stockholm: Sveriges släktforskarförbund, 2004), samt i Bucht, red., *Härnösands gymnasiematrikel I*.

⁶ <https://www2.musik.uu.se/forskning/databaser/swelimus/index.html> För Westmans uppgifter, se *Högre allmänna läroverkets i Härnösand handskriftssamling* (Y) 95, 677–679.

⁷ Abraham Abrahamsson Hülpers, *Historisk Afhandling om Musik och Instrumenter särdeles om Orgwerks Inrättningen* (Västerås: Horrn, 1773), 234; Gösta Bucht, *Härnösand i forna dagar: Historiska skildringar* (Härnösand, Eget förlag, 1923), 31–33; Rodney Edvinsson & Johan Söderberg: ”A Consumer Price Index for Sweden 1290–2008”, *Review of Income and Wealth* 57/2 (2011), 270–292.

kyrkan idag. Ursprungligen hade orgeln 23 stämmor, fördelade på Manual I, ryggpositiv och pedal, och bekostades av staden med 3 295 daler silvermynt – uppskattningsvis 720 000 kronor i dagens penningvärde.⁸

I allt detta följer staden, kyrkan och den enskilda personen Westman ett svenskt 1700-talsmönster – det var vanligt att ny organist inrättades i tjänst i samband med orgelinvigning och att denne framställde sin egen handskrivna koralbok utifrån melodier, texter och numrering i den tryckta psalmboken av 1695, med eller utan förlaga från den mästare man studerat under.⁹ Att den tryckta koralboken 1697 inte var direkt normgivande, annat än till melodivalen till psalmerna, blir dock tydligt när man närmare studerar det sjuttiofemtiotal handskrivna koralböcker som bevarats från 1700-talet. De har ofta en från den tryckta koralboken avvikande generalbasbesiffring och rytmisering. Därtill finns melodiavvikelser i form av utsmyckning, utjämning eller variation av melodin.¹⁰ Som vi ska se nedan står Westmanboken ut i ytterligare ett avseende, nämligen genom en typ av musiksatser som hittills inte påträffats i något annat svenskt 1700-talsmaterial.

Westmans koralbok har tidigare tilldragit sig forskningens intresse, även för forskare som känt till dess existens enbart från äldre inventarietförteckningar, eller som avskrift eller kopia, utan vetskap om var boken fysiskt har befunnit sig. Intresset är grundat på att man förmodat att Härnösand haft en pedagogisk ”Westman-linje”, parallell med en ”Zellbell-linje” utgående från Ferdinand Zellbell den äldre i Storkyrkan (S:t Nicolai) i Stockholm, en ”Ewerhardt”-linje från Johan Ewerhardt den äldre i Skara domkyrka, och en ”Miklin-linje” från Johan Miklin i Linköpings domkyrka.¹¹ Det var under 1700-

⁸ Hülphers: ”Historisk Afhandling”, 234. Omräknat av Rodney Edvinssons penningvärdeskalkylator: <http://historicalstatistics.org/Jamforelsepris.htm> Edvinsson & Söderberg, ”A Consumer Price Index for Sweden 1290–2008”, 270–292.

⁹ Mattias Lundberg, ”Gegen die Feinde und Widersacher der Orgel: Zwei gut dokumentierte schwedische Orgelpredigten aus der Mitte des 18. Jahrhunderts”, i Lucinde Braun & Katelijne Schiltz, red., *Orgelpredigten in Europa (1600–1800): Musiktheoretische, theologische und historische Perspektiven* (Regensburg: Schnell und Steiner, 2022), 373–390.

¹⁰ För närvarande finns ett fyrtiotal handskrivna koralböcker från 1700-talet inlagda i SweLiMuS-databasen, där de kan studeras i högupplösta bildsidor.

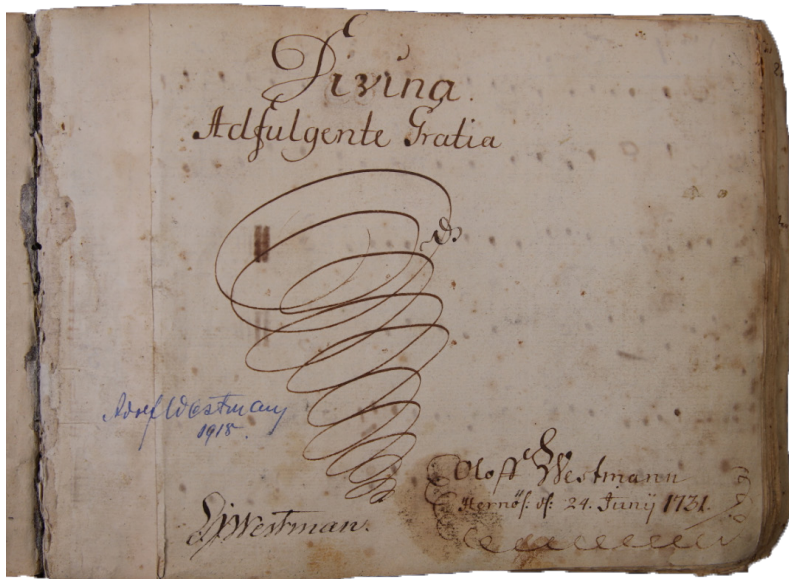
¹¹ Kari Olsson, ”En svensk koralbok i handskrift från 1700-talet: Ett bidrag till frågan om koralspelet i svenska kyrkor under äldre tider”, *Svensk tidskrift för musikforsk-*

talet kutym att en elev kopierade sin mästares koralbok, och ett stort antal sådana avskrifter efter framförallt Zellbell och Miklin finns i landet. Man har förmodat att Westmans koralbok på samma sätt skulle kasta nytt ljus över många handskrivna koralböcker i norrlandsregionen.¹² I korthet kan här konstateras att man utifrån de bevarade källornas knapphet i mellersta norrlandsregionen endast svårigen kan argumentera för en avläsbar Westman-linje, medan Zellbell-linjen är så förgrenad och spridd i södra Sverige att den blir svårteknad av motsatt skäl.

Ägar- och proveniensförhållandena till Olof Westmans koralbok torde vara unika genom det förhållande att boken aldrig tycks ha lämnat släkten (om än flera grenar av familjen varit inblandade). Nuvarande ägare är i rakt nedstigande led släkting till Olof Westman. Tidigare har boken tillhört trafikinspektören Adolf Westman (1876–1967) vars far Johan Karl Adolf Westman (1839–1893) var rådman i Härnösand. Dessförinnan har boken bland annat ägts av Erik Johan Westman (av en annan familjegen), som var domkyrkoorganist i Härnösand och stadens borgmästare 1825–1859, samt tidig medlem i stadens musiksällskap. Att boken under 1700-talet varit i bruk i Härnösands domkyrka är otvetydigt. Därmed speglar den en av de mest offentliga och publika kulturmanifestationerna i staden – församlingssång och orgelspel i domkyrkan. Den har sannolikt även använts under det tidiga 1800-talet – psalmnumren förändrades 1819, och 1820–21 trycktes en koralbok av Johann Christian Friedrich Haeffner vars första officiella del var påbjuden för bruk

ning (1945), 158–159; Harald Göransson: "Det gåtfulla 1700-talet: Studier kring upplysningstidens svenska koralrevolution" *Svensk tidskrift för musikforskning* 81 (1999), 11–30. Morin förefaller 1933 inte alls ha känt till Westmans koralbok: "Bidrag till kännedomen om 1700-talets svenska koralboksarbete", *Svenskt gudstjänstliv* 8 (1933), 115–125, ej heller Göransson *Koralpsalmboken: Studier i svensk koralhistoria*.

¹² Mattias Lundberg: "Forskningsförhållandena vid de svenska universiteten kring mitten av sjuttonhundratalet – en undersökning med tre musikavhandlingar ur Fryklunds samlingar som exempel", *Dokumenterat* 39 (Stockholm: Statens musiksamlingar, 2007), 31–50. Göransson har i "Det gåtfulla 1700-talet" argumenterat för att Zellbell- och Westmanlinjerna till stor del är identiska, och går tillbaka på gemensam förlaga eller tradition. Jan Olof Rudén har argumenterat för tolkningen att Westmans koralbok snarare står i beroende av Zellbell d.ä., än är jämbördig i separat inflytande med denna: "1697 års koralpsalmbok i tabulaturnotation", Mattias Lundberg & Sven-Åke Selander red., *Melos och Logos: festskrift till Folke Bohlin* (Skellefteå: Artos, 2011), 326.

Titelsida till Olof Westmans koralbok. Westman har undertecknat sidan den 24 juni 1731 i Härnösand. Senare har Erik Johan Westman och Adolf Westman gjort ägarinskrifter. Foto: Fanny Stenback för SweLiMuS. Handskrift privat ägo.

i kyrkan. Att Haeffners koralbok inte var (och uppfattades som) tvingande illustreras av de andra koralböcker i tryck och handskrift som lades fram under 1830- och 40-talen.¹³ Dessutom var det vanligt under 1800-talet att psalmnummer i gudstjänsten angavs med både 1695 och 1819 års numreringar, då ju många fortsatt ägde och brukade de gamla psalmböckerna (en praxis som både kan tyda på sång av samma psalm i två olika textavfattningar, eller på växlande bruk mellan den gamla och den nya psalmboken).¹⁴ Erik Johan Westmans ägande av koralboken under dennes tid som domkyrkoorganist vid mitten av 1800-talet är här speciellt intressant, då bokens sist inskrivna avdelning kan vara skriven sent på 1700-talet och åter spegla orgelpraxis under stora delar av 1800-talet.

¹³ Se Anders Dillmar, *Dödshugget mot vår nationella tonkonst*: Haeffnertidens koralreform i historisk, etnohymnologisk och musikteologisk belysning (Diss. musikvetenskap, Lunds universitet, 2001), 453–460.

¹⁴ Dillmar, "Dödshugget mot vår nationella tonkonst", 313–314.

Två familjer i Härnösands stad och skola

Innan vi går närmare in på det speciella innehållet i Westmans koralbok bör de två ovan nämnda Härnösandssläkternas relation till boken närmare beaktas. I Härnösands gymnasiematrikel förekommer under varje decennium av 1700-talet olika medlemmar av familjen Wallanger, både som elever och som lektorer.¹⁵ Nästan lika vanliga är de två familjegrenarna Westman (den ena oftare stavad "Westmann"). Som kan förväntas utifrån familjernas ställning i staden och skolan – som rådmän, borgmästare, lektorer vid gymnasiet och präster i stiftet – figurerar bägge släkterna även flitigt i den Ångermanländska nationen i Uppsala. När Olof Westman tillträdde som domkyrkoorganist 1732 hade han nyligen varit student i Uppsala, där han inskrivits 1727.¹⁶ Dock nämns en "Olaus Vestman Angermannus" ännu i Uppsala 1733 "sub ductu ac informatione Dni Dan. Valangri Ang." ("under vägledning och information av Herr Dan[iel] Wallanger, Ångermanlänning").

Tre frågor inställer sig utifrån dessa uppgifter:

1. Är detta samme Olof Westman som vid detta tillfälle redan tillträtt organisttjänsten i Härnösand?
2. Är detta samme Daniel Wallanger som senare blev lektor vid gymnasiet i Härnösand?
3. Ägde informatorsysslan rum i Uppsala, eller kunde den ske även på annan ort?

Den andra frågan tycks vara enklast att besvara. Den Daniel Wallanger som föddes 1696 och avled 1779 (samma år som organisten Olof Westman) disputerade för magistergraden i Uppsala 1728 under presidium av professorn i logik och metafysik Eric Alstrin.¹⁷ Till avhandlingen har i trycket tillfogats en tillfällesdikt till författaren av "Olaus O Westman", vilket styrker antagandet om den nära personrelationen. En annan vänskapsdikt i trycket, signerat "Joh. Omn-

¹⁵ Namnet härleds från Ortsnamnet Vålänger, cirka två mil norr om Härnösand. Författaren har i spårandet av denna familj haft stor hjälp av den mångkunnige genealogen Rooney Magnusson, för vilket här framförs stort tack.

¹⁶ Alfred Bernhard Carlsson, red., *Uppsala universitets matrikel* VI, 1700–1710 (Uppsala: akademiska bokhandeln, 1919).

¹⁷ Daniel Wallanger (respondent) & Eric Alstrin (preses), *Thesis philosophica de numero partium hominis essentialium*, (Uppsala: Werner, 1728).

berg” tillskriver författaren: ”Annis a teneris, WALLANGER clare, litastis musis ac studiis” (”Ända sedan späda ålder, du lysande Wallanger, har du ägnat dig åt musik och studier.”).¹⁸ Av dessa omständigheter kan vi sluta oss till att den tillträdande organisten Westman var en lärd man, med nära relation till den Daniel Wallanger som senare blev lektor och rektor vid Härnösands gymnasium.

Daniel Wallanger fick inte mindre än tre söner med namnet ”Daniel Wallanger”, vilket förklaras med att endast den tredje nådde vuxen ålder (det var relativt utbredd sed att ”återanvända” namn för tidigare avlidna syskon). Den yngste (Lars) Daniel Wallanger (född 1741) har av författaren inte kunnat spåras i arkiv, vad gäller senare verksamhet, uppehållsorter eller dödsdatum. Eftersom han ännu inte var född vid tidpunkten för omnämnandet i Uppsala måste uppgifterna ovan röra den Daniel Wallanger som fötts 1696. Den tredje frågan ovan – var informatorskapet de två emellan ägde rum 1733 – kan också relativt säkert besvaras med att informatorn kunde följa sin student, bland annat på resor, men också – i fallet med adels- och besuttna industrialiststudenter – på dennes gård eller annan uppehållsplats.¹⁹ Återstår då den allra första frågan: vilken Olof Westman som tilldelats Wallanger som informator. Av de två övriga svaren kan vi åtminstone inte utesluta att det rör sig om domkyrkoorganisten och sedermera postmästaren Olof Westman, som alltså i så fall åtnjutit undervisning hemma i Härnösand av den något äldre Daniel Wallanger även sedan han skrivit sin koralbok och tillträtt sitt organistämbete. Varför just samröret med dessa två representanter ur familjerna Westman och Wallanger är av sådan vikt för koralbokens del förklaras av att en ”Lars Daniel Wallanger” skrivit in det kanske musikaliskt mest intressanta segmentet i Olof Westmans koralbok – de femton friare orgelkoraler som diskuteras nedan.

Koralboken har alltså av allt att döma tillkommit i växelverkan mellan Uppsala – där Wallanger och Westman studerat – och Härnösand, där de två fått sin första skolgång och sedan åter kom

¹⁸ Även en mer generell tolkning av ”musisk aktivitet” i bredare mening är intressant i sammanhanget.

¹⁹ Många sådana exempel kan påvisas under 17- och 1800-talen. Se Lundberg ”Forskningsförhållandena vid de svenska universiteten kring mitten av sjuttonhundratalet”, 37–39.

att verka efter sin Uppsalatid. Från en period där annars ytterst lite är känt om musik och musicerande i staden lämnar koralboken mycket viktiga uppgifter för den oftast och för störst antal medborgare klingande musiken – psalmsången och orgelspelet. Även om de i Uppsala och Härnösand sammanflätade familjerna Wallanger och Westman i generationer hade viktiga roller i hemstadens kyrko- och skolangelägenheter var de inte självklara formella representanter i stadens styrande råd. Mandaten i detta var nämligen fördelat genom ett avancerat representationssystem mellan olika yrkeskategorier, där exempelvis olika grupper av fiskare, hantverkare och köpmän hade fasta platser, medan ståndspersonerna var lika representativt frånvarande som stadens många arbetare.²⁰ Till skillnad från den senare gruppen tog sig dock representanter för dessa två familjer in i rådets beslutskretsar genom direktval. Uppdrag som postmästare, organist och borgmästare tillsattes av staden (även om domkyrkoorganisttillsättning enligt kyrkolagen också krävde godkännande av domprost, domkapitel och församlingsråd).²¹ Dessa släkters kulturella och sociala kapital var säkerligen en viktig delförklaring därvidlag, och en annan väg in i stadens angelägenheter än de formellt giltiga, genom de skråskyddade representationsgrupperna.²² Rolf Näslund har sammanfattat den yttre synen på Härnösands stad vad gäller trivialskolans och gymnasiets betydelse: ”Resenärer som under det tidiga 1800-talet besökte staden karakteriserade den som ett förvuxet fiskeläge, hade det inte varit för gymnasiet, residenset och några av borgargårdarna som de enda tecknen på ’stad’.”²³ I detta avseende kan återuppbyggnaden av domkyrkan (efter branden 1721), uppförandet av ny orgel, tillsättandet av en ny organist (Olof Westmann) och det värdiga och med latinsk sentens förstärkta signerandet av hans nyskrivna koralbok (se s. 434) betraktas som ett led av ”tecknen på stad” för aktörer både utom och inom staden.

²⁰ Näslund, *Studier i Härnösands bebyggelsehistoria 1585–1800-talets mitt. Del 1*, 40–41.

²¹ *1686 års Kyrkolag* (Stockholm: Eberdt. 1687), § 30: ”Organisten wälies af Kyrckioherden och Församlingen, som honom löner, alt som the theröfwer kunna förenas: Men wid Domkyrckiorne, måste thet skeep, så wäl med Consistorii, som Församlingens och Kyrckioherdens minne.”

²² För en diskussion om samhällssfärers och gemenskapers beroende av så kallat kulturellt kapital, se Pierre Bourdieu, *The State Nobility of Power: Elite Schools in the Field of Power*, övers. Lauretta Clough. (Stanford University Press, 1989), 316–318.

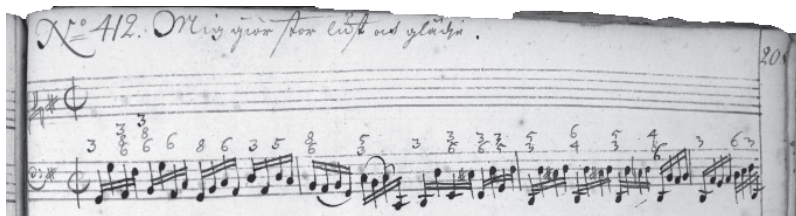
²³ Näslund, *Studier i Härnösands bebyggelsehistoria 1585–1800-talets mitt, Del 1*, 41.

De femton koralSATserna

Efter de av Olof Westman själv inskrivna koralerna enligt numreringen i 1695 års koralbok kommer ett segment där utvalda koraler fått en friare bearbetning. Det som inskrivits av en Lars Daniel Wallanger är femton friare koraler i en från svenska källor annars okänd notationsblandtyp. Det rör sig om satser för orgel, baserade på koralmelodier numrerade efter 1695 års psalmbok och 1697 års koralpsalmbok. I de passager där koralmelodin tar paus, såsom i de flesta fall genom en kort introduktion och därefter i kortare avsnitt mellan koralens fraser, får vänsterhanden självständigare partier, utan att dessa skrivits ut i noterad form. I stället lämnas organisten vid dessa pauser (som kan vara av olika längd) endast med en besiffrad basstämma. Detta är det hittills enda kända svenska fallet av denna typ av koralSATser – där koralens förlopp bryts upp med mellanspel, imitationer och liknande. Omfattningen av denna samling, jämte uppvisningen i olika typer av spelsätt, gör att man därmed utan överdrift kan kalla avsnittet för den äldsta bevarade liturgiska orgelrepertoaren i Sverige. Att de tillkommit i Sverige, i Härnösand, och saknar möjliga förlagor t.ex. på tyskt område är uppenbart i och med att ett antal av de använda koralmelodierna aldrig fått spridning utanför Sverige (t.ex. melodin till Laurinus "I himmelen" eller "Mig gör stor lust och glädje" med samma melodi som använts till Kolmodins "Den blomstertid nu kommer").

Uppstånden är vår Herre Krist, den sista av de femton koralerna inskrivna av Lars Daniel Wallanger. Som synes utfylls ofta större intervallsprång med genomgångstoner och löpningar. Vid kadenser och betonade taktdeklarationer finns ofta drillar och andra ornamentfigurer. Foto: Fanny Stenback för SweLiMuS. Handskrift privat ägo.

Öppningen på koralen Mig gör stor lust och glädje (på den melodi som idag används till "Den blomstertid nu kommer"). Endast betonade taktslag och genomgångstoner noteras i besiffringen över pedalens figurerade rörelser. Foto: Fanny Stenback för SweLiMuS. Handskrift privat ägo.

Om en spelmässig funktion och kontext ska utläsas ur de femton koraler som inskrivits av Wallanger kan man inte utesluta att de tjänstgjort som koralförspel. Dock är detta ändå mindre sannolikt med tanke på att alla övriga belägg i handskrivna 1700-talskoralböcker pekar på att förspel sällan refererade till koralmelodier, utan i stället syftade till att etablera tonart och första ton i psalmen.²⁴ Mer sannolikt är att de femton koralerna faktiskt relaterar till orgelspelet i själva psalmsången, vilket finner stöd i belagd och beskriven praxis med mellanspel mellan fraserna (inte mellan verserna) i psalmsången, samt en rikt ornamenterad melodilinj vid fermater i sången.²⁵

Förutom de unika historiska omständigheterna och de viktiga upplysningar satserna ger om 1700-talets spelpraxis på större orglar bedömer jag att koralställningarna i framtiden också bör vara av intresse för svenska organister, både som koralförspel och fristående satser. Detta inte minst då ett antal av koralmelodierna hör till de idag mest sjungna och spelade i nu gällande psalm- och koralbok, *Den svenska psalmboken* av 1986: (104: Gläd dig du Kristi brud, 125: Av himlens höjd oss kommen är, 169: I himmelen, 199: Den blomstertid nu kommer). Framförallt ger de en inblick i en tydligt uttänkt progression i stil- och formtyp, med ett slags schabloner för att kunna efterliknas i praktiskt spel. Harald Göransson nämner en av satserna i sin studie om 1700-talets koralstilar, där han enligt

²⁴ SweLiMuS-handskrifterna SLMS 0130 och SLMS 0099 (den senare skriven av Jacob Nicholas Funck, i Västerås gymnasium 1758) innehåller exempel på sådana förspel. <https://www2.musik.uu.se/forskning/databaser/swelimus/index.html>.

²⁵ Göransson, *Koralpsalmboken* 1697, 179.

uppgift inte haft tillgång till (bara kännedom om) den privatägda boken, och arbetat utifrån kopior av koralSATSER som funnits i Svensk koralregistrants arkiv i Lund.²⁶ Nedan ges en uppställning och kort beskrivning av de olika typer av varierade baslinjer, besiffring och ornament som kännetecknar de olika satserna.

N:o 9 Fader vår som i himlom äst	Struken takt. Basen följer i stort koralens notvärden, med för- och mellanspel.
N:o 53 Såsom hjorten träget längtar	Tretakt. Basen följer i stort koralens notvärden, med för- och mellanspel.
N:o 88 Herren uti sin högsta tron	Struken takt. Basen följer koralens notvärden, med genomgångstoner.
N:o 132 Av himmelns höjd oss kommen är	Struken takt. Synkoperad baslinje med förhållningar i förspelet. Mellanspel.
N:o 116 Fröjda dig du Kristi brud	Struken takt. Längre notvärden i baslinjen, rikt ornamenterad koral.
N:o 140 Välsignat vare Jesu namn	Struken takt. Samma notvärde i baslinje som koralmelodi, rikt ornamenterad.
N:o 186 Andans helga nåde	Struken takt, ojämn taktgruppering i förspel och korta mellanspel.
N:o 215 Kommer hit till mig säger Guds son	Tretakt, ojämn taktgruppering i förspel och korta mellanspel.
N:o 219 Var man må nu väl glädja sig	Struken takt. Varierade notvärden i baslinje, rikt ornamenterad.
N:o 252 Min högsta skatt, O Jesu kär	Struken takt. Förspel med åttondelar, repeterat motiv fallande oktav-terkläge. Kadensornament.
N:o 266 Jesus är min hägnad	Struken takt. Sextondelsfigurer med växeltoner i förspel. Rikt ornamenterad.
N:o 410 I himmelen, i himmelen	Struken takt. Imitationsinsats (koralmelodin) i förspel och mellanspel.
N:o 412 Mig gör stor lust och glädje	Struken takt. Oktavsprång i sextondelar i förspel.
N:o 59 O, Herre Gud gör nåd med mig	Struken takt. Halvnoter i början av varje mellanspel, alla språng utfyllda med genomgångstoner.
N:o 167 Uppstånden är vår Herre Krist	Tretakt. Alla språng utfyllda med genomgångstoner.

²⁶ Göransson: "Det gåtfulla 1700-talet: Studier kring upplysningstidens svenska koralrevolution", 27. Svensk koralregistrant initierades av Folke Bohlin vid institutionen för musikvetenskap, Lunds universitet. Kortkatalogen finns i dag i Koralregistrantens arkiv på Arkivcentrum Syd, Lund. En kopia finns på Svenskt visarkiv, Musikverket i Stockholm.

Som denna uppställning visar tycks samlingen närmast utgöra ett slags exempelsamling på hur man kan framföra koraler i ett liturgiskt sammanhang. Den variations- och ornamenteringspraxis som anges torde kasta nytt ljus över tidigare teorier som tydligare föreställt sig 1700-talets orgelspel som en schemabunden praxis utifrån modeller i tryckta källor.²⁷ Besiffringen utgör en latent harmonisk sats med stämningar som till stor del är givna, men som kan realiseras på en rad olika sätt, framförallt vad gäller stämmornas lägen. Koralmelodiinsatserna är ofta rikt ornamenterade med drillar, förslag och skallöppningar. Passager med imitationsinsatser, förhållningskedjor m.m. påminner om det mittersta och sena 1700-talets tyska orgelstil. Dessa femton satser ger en unik inblick i det svenska 1700-talets preludiering och mellanspel. Detta har tidigare bara varit känt från ögonvittnesskildringar, eftersom det liturgiska orgelspelet rörde sig om en improvisationskultur där sådana moment normalt inte skrevs ned.

Vilken Wallanger skrev (eller skrev in) koralförspelen i Westmans koralbok?

De femton Wallanger-satserna upptar de oftast i gudstjänsten använda psalmerna. Detta kan vi sluta oss till i jämförelse med andra handskrivna koralböcker, som ofta utelämnar nummer med hänvisningar som ”ej i bruk”, ”siunges sellan” och liknande.²⁸ Kari Olsson, som studerat Westmans koralbok (utan att ange hur hon den gången kom i kontakt med den dåvarande ägarfamiljen) förefaller inte ha uppmärksammat att Daniel Wallanger varit informator åt en ”Olaus Vestman” i Uppsala 1733.

Om hans [Olof Westmans] utbildning vet man ju ingenting annat än att han blev student i Uppsala 1727, alltså samma år som Erik Burman lämnade *director musices*-befattningen för att bli professor i astronomi. Detta hindrar naturligtvis icke, att han kunnat ha personliga förbindelser med denne duktige musiker, som torde ha stått i kontakt med det europeiska musiklivet. [...] Ingenting hindrar

²⁷ Se exempelvis Åke Vretblad: ”Något om musikaliska ornament i svensk 1700-talspraxis”, *Svensk tidskrift för musikkforskning* (1949), 155–160.

²⁸ SweLiMuS: <https://www2.musik.uu.se/forskning/databaser/swelimus/browsesources.html>.

heller, att Westmann under tiden mellan studentexamen 1727 och tillträddandet av organistbefattningen 1732 kan ha tillbragt någon tid i utlandet.²⁹

Till dessa hypoteser får nu alltså läggas en på källor baserad förmodan att Westman haft Daniel Wallanger den äldre som informator. Olsson tycks utgå från att Westman är upphovsman även till de femton koralerna, men det får hållas som minst lika troligt att Wallanger inte bara kopierat in dem, utan också satt samman (komponerat) dem. Men frågan blir i så fall – vilken Wallanger?

I källan har de femton koralssatserna undertecknats och vidimerats: "Lars Daniel Wallanger, Hernösand die 23 Martii", utan årtal. Tre potentiella kandidater bör beaktas. Äldst av dessa är den Daniel Wallanger som var informator åt Olof Westman 1733 (jag har ej kunnat utröna om han även hade dopnamnet Lars). En andra kandidat är densammes enigmatiske son Daniel Wallanger född 1741. Historiografen och orgelförtecknaren Abraham Abrahamsson Hülphers har på 1770-talet inget att säga om far och son Westman som domkyrkoorganister, och det tycks som att familjen Westman fortsatt att använda koralboken i domkyrkan.³⁰ Den Wallanger som skrivit in sitt namn kan i så fall ha skrivit in de femton orgelkoralerna i Härnösand vid betydligt senare tillfälle än 1730-talet. En tredje kandidat ur den släkten är Lars Daniel Wallanger, född 1778 och med Olof Westman som ett av sina dopvittnen. Han var liksom alla övriga student i Härnösands gymnasium, men först åren 1790–95. Han kan därmed inte vid denna tidpunkt ha studerat under Olof Westman, eftersom denne redan var avliden. På fädernet var denne Wallanger ingift i Westmansläkten, via sin farmor Margareta Juliana Westman. Han kan på detta sätt ha blivit ägare till koralboken efter Lars Westmans död 1796 och därefter ha skrivit in orgelsatserna i slutet av denna. Denne yngste av kandidaterna var direktörsson och förblev ogift – han är den enda som regelbundet använder dubbelnamnformen "Lars Daniel" i bevarade källor.

Dateringen av verken avgörs av numreringen av psalmerna och attributionen till en av flera möjliga personer med namnet Lars Wal-

²⁹ Olsson: "En svensk koralbok i handskrift från 1700-talet: Ett bidrag till frågan om koralspelet i svenska kyrkan under äldre tider", 158–159.

³⁰ Hülphers, *Historisk Afhandling om Musik och Instrumenter särdeles om Orgwerks Inrättningen*, 234.

langer. Om det rör sig om den yngste Lars Daniel bör de vara tillkomna allra tidigast 1790, då denne som tolvåring matrikulerade i Härnösands skola, och allra senast 1819, då en helt ny numrering av psalmboken togs i bruk. Denne sene Wallanger hade som klasskamrat i Härnösandsgymnasiet Erik Johan Westman (på en annan gren av familjen än Olof), och de två låg vid Uppsala universitet samtidigt.

Om den gamle gymnasielektorn Daniel Wallanger är den som skrivit in koraltsatserna kan de däremot vara tillkomna samtidigt eller kort efter det att Olof Westman påbörjade boken 1731. Om det rör sig om rektorssonen bör de vara tillkomna tidigast runt 1750. Sådana bedömningar försvåras av att koralboken kan ha varit i bruk i Härnösands domkyrka långt in på 1800-talet. I denna avgörande attributions- och identifikationsfråga är det enda vi i nuläget med säkerhet kan fastslå är att den som skrivit in, och eventuellt komponerat, de tydligt i Sverige tillkomna koraltsatserna tillhörde familjen Wallanger. Men det avgörande är egentligen inte vem som skrivit och skrivit in dem – koralförspelen är intressanta som representativa exempel, snarare än som föremål för attributionstvister. Mer intressant och avgörande är deras otvetydiga koppling till Härnösand och till två av de familjer som dominerade stadens kyrkliga och kultur och institutioner.

Slutsatser och sammanfattning

Utifrån rådande historiografiska betraktelsesätt rörande provins och centralitet i svensk musikhistoria är det möjligen betecknande att det äldsta kända exemplet på mer fristående orgelsatser tillkomna i Sverige tydligt kan kopplas till Härnösands stad – en miljö tillräckligt långt från större internationella cirkulationssammanhang för att vara huvudsakligen beroende av lokala förmågor och familjer, och tillräckligt betydande befolkningsmässigt och vad gäller kulturella ambitioner för att kunna upprätthålla såväl institutionella som privata (borgerliga) musiktraditioner. I dessa sammanhang är de institutionsliknande släktförhållanden som tecknats här av större musikhistorisk betydelse än både institutionen och individen, vilket framstår i kontrast mot större och äldre svenska städer vid tidpunkten. I jämförelse med Östersjöländernas huvudstäder var det sannolikt inte bara svårt för städer som Härnösand att locka till sig

utländska musikaktörer (såsom Johann Christian Friedrich Haeffner i Stockholm) utan också svårt för sådana "free movers" att få inträde i stadens kulturella liv.

I avseende på dessa förhållanden fångar koralboken något väsentligt av Härnösand under två seklers tid, just genom ägarförhållandena inom de två musikaliskt drivande familjerna Westman och Wallanger. Historikern Peter Burke har uppställt en distinktion mellan städer med öppna och slutna familjeeliter under tidigmodern tid. Detta exemplifieras hos honom med Amsterdams öppna elit, där inträde kunde vinnas av köpmän och industrialister, och Venedigs slutna, där den så kallade "Libro d'Oro" ("gyllene boken"), en förteckning över stadens betydande familjer, förblev oförändrad genom århundraden, och otillgänglig för inflyttad adel och nyförmögnar.³¹ Om denna teori ska överföras på svenska provinshuvudstäder under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal får Härnösand utan större tvekan betecknas som kulturellt dominerad av en slutna, snarare än en öppen elit. Wallanger och Westman hade den dubbla legitimiteten – med börd från staden och med Uppsalastudier bakom sig, tycks aldrig organistvalen i staden ha föranlett utnämning av någon utifrån kommande.

På samma sätt som släkt- och familjemässiga egenheter för Härnösand kan erbjuda teoretiska förklaringar till stadens musikliv som helhet, så kan konkreta manifestationer som Westman-Wallanger-koralboken förstås just genom vad som skiljer den från alla andra kända svenska 1700-talskoralböcker. Det är därmed signifikativt att detta är det enda i Sverige kända exemplet på den märkliga blandtyp notationsmässigt som utgörs av satser där vänsterhanden har självständigare partier när koralmelodin har paus, utan att dessa partier skrivits ut i noterad form. Generalbasen lär, jämte tabulaturen, ha varit den enda bekanta formen av orgelnotation för en svensk domkyrkoorganist före 1750. Det senare förhållandet är därtill säkert också en delförklaring till varför satserna tidigare inte ens har betraktats som orgelstycken – de ser inte ut som det man letat efter, det vill säga ett tredelat notsystem för två manualer och pedal.

³¹ Jämförelsen introducerades i Peter Burke, "Patrician Culture: Venice and Amsterdam in the Seventeenth Century", *Transactions of the Royal Historical Society* 23 (1973), 135–152, och utlades senare utförligare i boken Peter Burke, *Venice and Amsterdam: A Study of Seventeenth Century Elites* (London: Temple Smith, 1974).

Jag har för avsikt att i framtiden närmare studera koralerna stilistiskt och färdigställa en edition av materialet. I det här sammanhanget kan dock både utifrån vad som framkommit här, samt i Anders Olssons kapitel konstateras att provinshuvudstaden Härnösand varit en regionalt viktig musikmiljö, och att många social- och stadshistoriska omständigheter av stort tvärvetenskapligt värde kan utläsas ur en unik koralbok. Westmans koralbok sammanflätar två av stadens under hundratals år inflytelserika familjer, och innehåller musikaliskt material som knappast kunde ha tillkommit varken i en koralbok för rurala förhållanden (ett stort antal koralböcker för sockenkyrkor har som nämnts ovan bevarats från 1700-talet) eller i en rent urban miljö som 1700-talets Stockholm, Norrköping eller Göteborg, där rörligheten var större, köpmanskulturen starkare, och stadens råd sammansatt av fler och mer skiftande familjer än i den ångermanländska provinshuvudstaden. De kyrkliga och civila sammanhangen i en stad av Härnösands läge och ställning återspeglas därmed i koralhandskriften, genom dennas beroende av växelverkan mellan Uppsala och lärosätes- och ärkestiftsstadens ”satellitstad” såväl i kyrkligt, lärdomsmässigt och musikaliskt hänseende.

Källor och litteratur

Källor

Otryckta källor

Olof Westmans koralbok. Handskrift i privat ägo, 1731.

Tryckta källor

Abrahamsson Hülpers, Abraham. *Historisk Afhandling om Musik och Instrumenter särdeles om Orgwerks Inrättningen*. Västerås: Hornn, 1773.

Bucht, Gösta, red. *Härnösands gymnasiematrikel I* (1650–1800). Härnösand: Åström, 1926.

Carlsson, Alfred Bernhard, red. *Uppsala universitets matrikel VI* (1700–1710). Uppsala: akademiska bokhandeln, 1919.

Szabad, Carl, red. *Härnösands stifts herdaminne, Supplement*. Stockholm: Sveriges släktforskarförbund, 2004.

Kyrkio-lag och ordning, som then stormächtigste konung och herre [...] åhr 1686 [...] Jemte ther til hörige stadgar, Stockholm: Eberdt, 1687.

Wallanger, Daniel (respondent) och Alstrin, Eric (preses). *Thesis philosophica de numero partium hominis essentialium*. Diss. Uppsala universitet. Uppsala: Werner, 1728.

Litteratur

Bourdieu, Pierre (1989). *The State Nobility of Power: Elite Schools in the Field of Power*, övers. Lauretta Clough. Stanford University Press.

Bucht, Gösta (1923). *Härnösand i forna dagar: Historiska skildringar*. Härnösand: eget förlag.

Burke, Peter (1973). "Patrician Culture: Venice and Amsterdam in the Seventeenth Century." *Transactions of the Royal Historical Society* 23, 135–152.

Burke, Peter (1974). *Venice and Amsterdam: A Study of Seventeenth Century Élites*. London: Temple Smith.

Dillmar, Anders (2001). "Dödshugget mot vår nationella tonkonst": *Haefnertidens koralreform i historisk, etnohymnologisk och musikteologisk belysning*. Diss. Lunds universitet.

Edvinsson, Rodney och Söderberg, Johan (2011). "A Consumer Price Index for Sweden 1290–2008." *Review of Income and Wealth* 57/2, 270–292.

Göransson, Harald (1999). "Det gåtfulla 1700-talet: Studier kring upplysningstidens svenska koralrevolution." *Svensk tidskrift för musikkforskning* 81, 11–30.

Göransson, Harald (1992). *Koralpsalmboken: Studier i svensk koralhistoria*. Diss. Uppsala universitet. Hedemora: Gidlund.

Lundberg, Mattias (2022). "'Gegen die Feinde und Widersacher der Orgel'. Zwei gut dokumentierte schwedische Orgelpredigten aus der Mitte des 18. Jahrhunderts". *Orgelpredigten in Europa (1600–1800): Musiktheoretische, theologische und historische Perspektiven*, red. Lucinde Braun och Katelijne Schiltz. Regensburg: Schnell und Steiner, 373–390.

Lundberg, Mattias (2007). "Forskningsförhållandena vid de svenska universiteten kring mitten av sjuttonhundratalet – en undersökning med tre musikavhandlingar ur Fryklunds samlingar som

- exempel." *Dokumenterat* 39. Stockholm: Statens musiksamlingar, 31–50. https://carkiv.musikverk.se/www/epublikationer/dokumenterat_39.pdf.
- Morin, Gösta (1933). "Bidrag till kännedomen om 1700-talets svenska koralboksarbete." *Svenskt gudstjänstliv* 8, 115–125.
- Näslund, Rolf (1980). *Studier i Härnösands bebyggelsehistoria 1585–1800-talets mitt. Del 1*. Diss. Umeå Universitet.
- Olsson, Kari (1945). "En svensk koralbok i handskrift från 1700-talet: Ett bidrag till frågan om koralspelet i svenska kyrkor under äldre tider." *Svensk tidskrift för musikkforskning*, 150–167.
- Rudén, Jan Olof (2011). "1697 års koralpsalmbok i tabulturnotation", *Melos och Logos: festskrift till Folke Bohlin*. Red. Mattias Lundberg och Sven-Åke Selander. Skellefteå: Artos, 311–326.
- Josef Sjögren (1958). *Organisterna i Västerås stift*. Stockholm: Nordiska museet.
- Vretblad, Åke (1949). "Något om musikaliska ornament i svensk 1700-talspraxis." *Svensk tidskrift för musikkforskning*, 155–160.
- Vretblad, Åke (1981). "Församlingssång i mitten av 1700-talet." *Linköpings biblioteks handlingar*. Linköping, 22–23.